

Přínosné jsou také úvahy o sociální efektivitě zlepšování pracovních podmínek, což obvykle nelze ihned měřit ekonomickými ukazateli. Tak například odstranění hluku, optimalizace světelného režimu, ozelenění ploch kolem podnikových budov – taková opatření se obvykle projevují spíše určitými náklady než okamžitými ekonomickými výsledky. Mají ovšem vysoký sociální efekt, například prodloužení pracovní aktivity lidí, upevnění stabilizace kádru, snížení únavy celých profesijních skupin apod., a zprostředkovaně pak i efekt ekonomický.

Sborník přináší řadu věcných informací i teoreticky a metodologicky cenných přístupů a vyvolá jistě zájem našich společenskovědních pracovníků i hospodářských vedoucích.

Jaroslav Kohout

### **M. Katriak: Metódy a techniky sociologického výskumu**

Bratislava, Veda 1975.

Nakladatelství Slovenské akademie věd vydalo práci, která je věnována problematice sociologického zkoumání. Potřeba kvalitních prací v této oblasti je stále velká. V Katriakově práci se našim čtenářům dostává do rukou bezesporu zajímavá a užitečná kniha. Slovenský sociolog v této knize shrnuje své bohaté výzkumnické zkušenosti, obohacuje a prohlubuje své dřívější práce o nové pohledy na předmět sociologických výzkumů, precizuje klasifikaci metod a technik a uvádí řadu podnětných úvah o metodologických východiskách marxistického sociologického zkoumání.

Práce má logickou strukturu, problematika je řešena v návaznosti na základní kroky výzkumného procesu. Je rozdělena do šesti základních kapitol.

Prvá kapitola se zabývá *pojmem sociologického výskumu a jeho společenského významu*. Autor vychází z růstu významu vědeckého poznání všech sfér života společnosti. Výzkum definuje „... jako značně složitou záměrnou a ve své podstatě analyticko-syntetickou, z praxe vycházející a k ní se vracející poznávací činnost“, kterou je možno rozčlenit do čtyř základních fází: 1. formulování vědeckého problému; 2. získávání faktů; 3. zpracování výzkumného materiálu; 4. praktické vyzkoušení závěrů vědeckého výzkumu. Právě poslední fázi pokládá za významnou a pro oblast sociologického zkoumání dosud málo rozpracovanou.

Specifiku sociologického výzkumu vidí autor především v *pojetí předmětu* výzkumu. Společenské jevy, které jsou předmětem zájmu sociologického výzkumu, chápe komplexně v jejich organické celistvosti, tj. ve všestranných souvislostech, ve vývoji a fungování (s. 26). Takovéto pojetí společenských jevů je zřejmě správné, neboť důsledně respektuje dialektickomaterialistický charakter sociálních procesů. Za diskusní ovšem v této souvislosti pokládám možnosti sociologického výzkumu

z hlediska respektování přístupů dalších společenských věd, jak je autor, právě vzhledem ke komplexnosti sociálních jevů, vyžaduje. Respektování těchto požadavků implikuje koncepci výzkumu na vysoké úrovni abstrakce, neboť jediné na této úrovni je možno zahrnout komplexnost výzkumného postupu. Soudě podle interpretace jednotlivých výzkumných kroků a výkladu metod a technik v dalších částech knihy jde však autorovi spíše o empirický sociologický výzkum, který si ovšem zdaleka nemůže klást tak náročné požadavky na respektování komplexního (rozuměj zobecňujícího) přístupu dalších společenských věd) výzkumu. Fakt, že sociologie usiluje o poznání společenských jevů v komplexní podobě, je podle mého soudu základem určujícím znakem této vědy jako celku a je především realizován v nejobecnější rovině jejich poznávacích činností.

Druhá kapitola rozebírá *teoretická východiska ve vztahu k předmětu sociologického výskumu*. Především se zde správně kritizují idealistické koncepce pojetí sociální skutečnosti. Materialistická východiska přístupu k poznání sociálních procesů jsou obsažena hlavně v teoretických poznatcích a metodologických principech historického materialismu. Katriak správně dokazuje, že historický materialismus je nejen nejobecnější sociologickou teorií, ale také základní metodologickou bází sociologických výzkumů. Za zajímavou a podnětnou pokládám zejména tu část této kapitoly, která se věnuje podrobnějšímu výkladu předmětu sociologického výzkumu. Předmětem tohoto druhu zkoumání jsou podle autora sociogenní procesy, „... neboli seskupování či sdružování, spolčování se lidí do menších či větších seskupení, utváření relativně samostatných společenských útvarů, celků“ (s. 53). Sociogenní procesy probíhají ve vzájemné souvislosti, existují těsné vztahy mezi skupinami, útvary, jednotlivci, vztahy mezi ekonomickými, kulturními a dalšími hodnotami. Autor zde správně podtrhuje, že základní hybnou silou sociogenních procesů jsou především ekonomické momenty, spočívající na výrobní, distribuční a další činnosti lidí. Je možno říci, že právě tímto vymezením předmětu výzkumu vymezuje Katriak výstižně i předmět sociologie jako vědy, která zkoumá zákony společenského pohybu. V další části pak autor vyjmenovává základní složky sociogenních procesů, uvádí jejich charakteristiku a z ní plynoucí nároky na sociologické zkoumání.

Třetí kapitola přechází k problematice procesu sociologického poznávání. V paragrafu *Způsoby elementárního poznání sociální skutečnosti* je rozebírána velmi důležitá otázka charakteru sociálních faktů, pojetých jako základní stavební elementy poznávacích procesů. Katriak zde správně ukazuje na jejich složitost ve smyslu jejich podmíněnosti nejen smyslovým, ale i racionálním stupněm poznání. Výrazně to vyniká zejména při výkladu fungování tzv. prvotních hypotéz (Filkorn). Katriak názorně ukazuje, jak se právě tyto

vlivy projevují v té či oné míře v různých zdrojích faktického materiálu. Nejvýrazněji samozřejmě v datech získaných *bezprostředním smyslovým poznáním*. Útvary a jevy, které není možno bezprostředně smyslově pozorovat, například národ, třída, migrace atd., poznává sociolog *zprostředkovaně*. Nejčastěji zde využívá různých statistických materiálů, speciálních šetření apod. Za významný zdroj faktického materiálu v sociologii autor označuje tzv. *explorativní metodu*. Je to fakticky metoda dotazu. Sociolog není v bezprostředním smyslovém kontaktu s předmětem zkoumání, jímž jsou zpravidla subjektivní, psychické stránky sociální reality, např. postoje, zájmy, přání, tužby atd. lidí. *Poznání vzniku a vývinu zkoumaného jevu* tvoří podle autora další odlišitelný zdroj empirických faktů. Jde o zkoumání sociálního jevu v jeho historickém pohybu cestou analýzy „stop“, které zanechávají předcházející generace, zpravidla v písemné formě. M. Katriak pokládá tyto čtyři zdroje za základní při získávání empirických faktů. Správně ovšem dodává, že je prakticky nelze od sebe odlučovat, neboť v procesu realizace sociologického zkoumání se vzájemně prostupují a doplňují.

Problematiku vztahu teoretické a empirické složky poznání v sociologickém výzkumu postihuje Katriak v této kapitole také tím, že explicitně rozebírá úlohu racionální složky poznání v sociologickém výzkumu. V této souvislosti je také vyzdvihován význam praxe jako kritéria verifikace empirických faktů. Autor rozlišuje bezprostřední verifikaci, kterou provádí výzkumník v procesu sběru dat, například použitím kombinace různých technik, pomocí kontrolních otázek apod. Zprostředkovanou verifikaci pak provádí výzkumník například dostatečným hloubkovým rozhovorem, pozorováním apod. Autor je si vědom toho, že praxe působí jako proces ověřování pravdivosti poznání mnohostranně. Upozorňuje na to, ale podle mého soudu ke škodě věci se omezuje pouze na, možno říci, „vnitřní“ verifikaci sociologického poznání, na již zmíněnou verifikaci empirických faktů. Vzhledem k významnosti této problematiky by bylo jistě zajímavé, kdyby se pokusil o mnohem hlubší rozbor vztahu praxe a výzkumného procesu, včetně návaznosti procesů využívání poznatků pro řídicí práci apod.

Otázkou *měření a kvantifikace sociálních jevů* se zabývá M. Katriak v závěrečné části třetí kapitoly. Měření chápe jako určení vlastnictví, velikosti, struktury, intenzity, tempa výzkumu. počtu příslušných prvků apod. (s. 91). Toto pojetí je tedy zaměřeno na postižení kvantitativních aspektů sociálních jevů. Ve srovnání s diskusí o měření v sociologii, která proběhla v minulých letech na stránkách Sociologického časopisu, se tedy autor přiklání spíše k užšímu pojetí pojmu měření. Rozebírá postupy kvantifikace, uvádí některé zajímavé příklady přímého i nepřímého měření pomocí indikátorů. V souvislosti s touto problematikou užívá pojmů, jejichž výklad

v naší odborné literatuře není jednotný. Přínos M. Katriaka je právě v tom, že upřesňuje tento základní pomocný aparát, ukazuje na některé nové souvislosti problematiky.

Kapitola čtvrtá se vrací k některým otázkám, které byly již v obecnější poloze naznačeny výše. Podrobně se zde rozpracovává *teoretická a metodická příprava sociologického výzkumu*. Autor správně zdrazňuje význam předběžné teoreticko-empirické analýzy problému, který má výzkum zkoumat. Vyzdvihuje význam analýzy dostupných statistických a relevantních dokumentačních materiálů, význam konzultací s odborníky, provádění sondáží atd. Teprve na základě této analýzy je možné koncipovat pracovní hypotézu výzkumu. Pracovní hypotéza funguje pak jako spojující články mezi dosaženým stupněm poznání a novými, výzkumem získanými poznatky. Snaha po uspořádání výzkumných kroků, která je, možno říci, výrazem autorovy tendence k systematickosti vůbec, se projevuje v další části této kapitoly. Vypracování metodické koncepce zkoumání věnuje autor velkou pozornost. Sestavuje pořadí jednotlivých kroků, které musí výzkumník realizovat, chce-li, aby výzkum byl proveden efektivně. Zajímavý a poučný je také rozbor organizační stránky sociologické výzkumné akce, zvláště pak zhodnocení zkušeností a doporučení pro výcvik a výběr spolupracovníků, tazatelů, pozorovatelů apod.

Na problematiku teoretické a metodologické přípravy výzkumu navazuje výklad sociologických metod a technik. Zejména v této kapitole jsou vysvětleny základní pojmy, je provedeno zhodnocení jejich poznávací síly a provedena jejich klasifikace. Při klasifikaci metod hodnotí Katriak práce jugoslávského autora J. Goričara a sovětského sociologa B. A. Grušina a dochází k vlastnímu uspořádání, které opírá o rozbor gnoseologických otázek výzkumu. Podle toho, o které stránce sociálních jevů výzkumná metoda shromažďuje fakty, rozlišuje: metody observační, explorativní, sociologický experiment, historickou metodu a metodu obsahové analýzy (s. 146). Je si ovšem vědom aproximativního charakteru tohoto dělení výzkumných metod, uvádí, že některé metody se překrývají. To ostatně plyne především z charakteru sociálních jevů, z jejich komplexnosti a složitosti, které kladou velké nároky na zdroje sociálních dat. Jednotlivé metody jsou v této kapitole poměrně podrobně vysvětleny, je zhodnocena jejich poznávací možnost a hranice vhodnosti jejich použitelnosti. Autor zde podává poměrně podrobný výklad, uvádí například typy otázek, záznamové tabulky apod.

Závěrečná kapitola knihy je zaměřena na otázky analýzy a interpretace výzkumného materiálu. Logicky se tak uzavírá výzkumný cyklus — od teoretické analýzy výzkumného problému k novým poznatkům. Kapitola obsahuje výklad v podstatě standardních postupů klasifikace hromadných dat a výpočtů základních statistických charakteristik. Je zde

i metoda kauzální analýzy a výpočtu korelačních a kontingenčních koeficientů.

Recenzovaná kniha je podle mého soudu především dobrou základní učebnicí nejen metod, technik, ale i výzkumné strategie, kterou musí výzkumník volit při realizaci sociologického bádání. V tomto směru vyniká především účelnou klasifikací zahrnuté problematiky, což je zřejmě výhodné zvláště pro didaktické účely. Je ovšem možno vznést k této klasifikaci, stejně jako k některým pojmům a k jejich vymezení připomínky. Také výklad některých problémových okruhů by si zasloužil více pozornosti autora – například proces interpretace empirických dat a statistických charakteristik. Jde ovšem o náměty směřující k rozšíření knihy než k její kritice.

Vytčený cíl – provést výklad základních postupů, teoretických a obecně metodologických východisek sociologického zkoumání – kniha velmi dobře plní. Naši odborné veřejnosti a především v oboru marxistické sociologie začínající generaci se dostává do rukou velmi užitečná a dobrá publikace.

František Zich

#### F. Hájek: Kapitoly ze sociologie výchovy

Praha, Státní pedagogické nakladatelství 1975, 228 s.

František Hájek je jedním z našich předních odborníků v oblasti sociologie výchovy. Jeho nová práce je výsledkem analýzy mnoha studií zabývajících se vývojem sociologie výchovy zhruba od devatenáctého století až po současnost. Jak autor sám několikrát zdůrazňuje, jeho práce analyticky navazuje na práci profesora Karla Gally (například na K. Galla: *Úvod do sociologie výchovy*. Praha, SNPL 1967, 1971). Recenzovaná kniha v devíti kapitolách pojednává o zásadních otázkách a hlavních vývojových etapách sociologie výchovy a vzdělání, kriticky z marxistických pozic sleduje buržoazní teorie sociologie výchovy. Zabývá se rovněž aktuálními úkoly marxistické sociologie výchovy, situací mládeže v třídně rozděleném světě a otázkami vztahu vědeckotechnické revoluce a výchovy.

V prvních dvou kapitolách autor nejprve rozebírá otázky konstituování sociologie výchovy jako samostatné hraniční disciplíny a podává přehled vývoje sociologie výchovy v rovině styčných oblastí mezi pedagogikou a sociologií. Zdůrazňuje význam Marxova učení pro pedagogické směry dvacátého století, spočívající především v odhalení třídní podstaty školy a výchovy.

Cenný je téměř vyčerpávající přehled různých směrů teoretických pedagogických úvah evropských filozofů, sociologů a pedagogů jak se vyvíjely od počátku devatenáctého století. Autor začíná Kantovým vlivem na evropskou pedagogiku a kriticky upozorňuje, že to byl po teoretické stránce právě I. Kant a v apli-

kační pedagogické oblasti jeho žák Herbart, kteří rozhodujícím způsobem ovlivnili ideový systém buržoazní evropské školy a v duchu německé klasické filozofie a pedagogiky redukovali výchovu člověka jednostranně na školu a společensky ho v podstatě izolovali. Hájek v této souvislosti připomíná, že „...jejich buržoazní a protimarxistické pojetí proniklo i do kategoriálních pojmů a nebylo až dosud ani v podmínkách socialistického Československa důsledně překonáno...“. Dále jsou zde uváděni jednotliví myslitelé, kteří se více či méně zabývali otázkami výchovy, ať už z filozofického hlediska, jako například Goethe, Hegel, Feuerbach a další, tak i z hlediska sociologického, kde jako prvního Hájek uvádí například Comta a jeho některé myšlenky týkající se oblasti výchovy. Zajímavý je i přehled revolučně demokratických výchovně vzdělávacích koncepcí, které autor ilustruje pracemi K. Wandera a celou plejádou ruských myslitelů v čele s ruskými revolučními demokraty (Gercenem, Bělinským, Dobroljubovem, Černyševským apod.). Autor věnuje pozornost i utopickému socialismu, zejména jeho přecenění významu a dosahu výchovy v politickém a sociálním smyslu. Seznamuje dále čtenáře s pedagogickými myšlenkami filozofů a pedagogů, jako například Schleiermachera, Willmanna, Natorpa a dalších. (Natorp vůbec první začíná používat termínu sociální pedagogika – Sozialpädagogik). Pozornost věnuje i dílu A. Fischera, který stojí na pomezí sociální pedagogiky a sociologické pedagogiky. Hájek, podobně jako Galla, soudí, že Fischer náleží mezi badatele, kteří chápou pedagogickou sociologii jako aplikovanou vědu, a že tuto dimenzi dokonce překračuje. Za „pravého otce“ pedagogické sociologie označuje E. Durkheima, jehož pojetí představuje již novou sociální a samostatnou sociologickou disciplínu.

Podstatná část čtvrté kapitoly je věnována i terminologickým a obsahovým otázkám pedagogické sociologie a jejím odlišnostem, resp. podobnostem ve vztahu k sociologii výchovy. Hájek vychází z teoretických postulátů našich předních pedagogických sociologů, kteří definují pedagogickou sociologii jako *sociologii výchovy* a budují ji jako speciální společensky vysoce angažovanou sociologickou disciplínu zkoumající výchovné procesy i ostatní výchovné skutečnosti jako součást komplexně pojaté sociální reality.

Kapitola je doplněna kritickou analýzou dalších ze směrů pedagogické sociologie – politické pedagogické sociologie – a také stručným přehledem některých základních idejí pedagogické sociologie, tzv. liberálně konformní, kam autor řadí H. Schelského, R. Königa a další. Ke škodě věci na tomto místě nepodrobuje jejich teorie hlubšímu kritickému rozboru. Částečně tak činí v další kapitole *Kritika buržoazních teorií sociologie výchovy*, kde však věnuje hlavní pozornost americké sociologii výchovy.

Za podnětný přínos k vymezení místa mar-